

Opvoeden in een gesloten jeugdinrichting: een contradictio in terminis?

Joep Hanrath

Inleiding

‘Bij ernstige delicten vervaagt de grens tussen kind en volwassene’, zo was de reactie van strafrechtgeleerde De Roos na het vonnis, 6 februari 2009, van twintig jaar celstraf die een minderjarige te wachten stond voor moord.¹ Het vonnis is bijzonder maar niet uitzonderlijk, aldus De Roos. Steeds vaker komt het voor dat jeugdigen niet langer als jeugdigen veroordeeld worden. Dit is opmerkelijk omdat er sinds de strafrechtelijke kinderwet van 1901 formeel een scheiding in de berechting van minder- en meerderjarigen is vastgelegd. De gedachte hierachter was, en is nog steeds, dat kinderen door heropvoeding niet opnieuw tot criminaliteit zouden vervallen. Het doel van de straf was niet primair vergelding, maar ondersteuning. ‘Een crimineel kind had opvoeding nodig, juist omdat hij crimineel was geworden’, zo vat Delicat het samen in een terugblik op de ontwikkeling van jeugdinrichtingen tussen 1900 en 1960.² Niet alle kinderen die een strafbaar feit gepleegd hebben, komen terecht in een jeugdinrichting, maar voor hen die daar wel zitten staat, anno 2009, opvoeding als leidraad nog steeds recht overeind.³ Toch is het de vraag of het uitgangspunt van opvoeding en behandeling, om herhaling te voorkomen, wel haalbaar is. Door de honderdjarige geschiedenis van de jeugdinrichting heen blijken jongeren toch weer op het slechte pad te geraken als ze er een hebben verlaten. Deels zijn deze ervaringen anekdotisch omdat duidelijke registratie ontbreekt,⁴ maar de laatste decennia ontstaat hier meer zicht op en uit het Recidivebericht 1997-2004 blijkt dat het aantal jongeren dat weer de fout in gegaan is over die periode zelfs met 5,5 procentpunt is toegenomen.⁵ Opvoeden met als doel het voorkomen van herhaling lijkt dus geen gemakkelijke opgave te zijn. Wat werkt er dan wel? Deze vraag domineert de zoektocht die vooral vormt krijgt door onderzoek naar gedragsinterventies die wel het gewenste effect sorteren. Maar de vraag is of het dilemma niet ingebakken zit in het systeem. Kan opvoeden, met als doel het voorkomen van herhaling,

- 1 Minderjarige krijgt 20 jaar celstraf voor brute moord, *AD Utrechts Nieuwsblad* 6 februari 2009.
- 2 J.W. Delicat, *Van ijzeren vuist naar zachte hand? Idee en praktijk in de rijksopvoedingsgestichten 1901-1961*, Enschede: Ipskamp 2001, p. 13.
- 3 In *Sociale veiligheid ontsleuteld* wordt de beleidstheorie sanctionering jeugdigen samengevat in een stroomschema met termen als resocialisatie en heropvoeding, waarbij een lineair verband beoogd wordt tussen analyse van het probleem, de behandeling en de uitkomst: afname van criminaliteit (L. van Noije & K. Wittebrood, *Sociale veiligheid ontsleuteld. Veronderstelde en werkelijke effecten van veiligheidsbeleid*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2008, te downloaden op <http://www.scp.nl/publicaties/boeken/9789037703498/Sociale_veiligheid_ontsleuteld.pdf>).
- 4 Tot 1966 werd hierop niet geregistreerd (WODC).
- 5 Onder jeugdigen met een strafzaak is de gecorrigeerde tweejarige recidive tussen 1997 en 2004 met 5,5 procentpunten toegenomen van 36,1 naar 41,6% (B.S.J. Wartna e.a., *Recidivebericht 1997-2004; Ontwikkelingen in de strafrechtelijke recidive van Nederlandse justitiabelen*, Den Haag: WODC 2008).

wel binnen de gesloten setting van een jeugdinstelling plaatsvinden? Speelt de context van een gesloten setting waarbinnen de opvoeding moet plaatsvinden niet een allesoverheersende rol? En is het kenmerk van een gesloten setting in haar aard niet juist strijdig met de ambitie om jongeren op te voeden?

Dit artikel wil aan de hand van de inzichten van de socioloog Goffman ingaan op de invloed die de context van een gesloten setting heeft op het handelen van mensen.

Totale instelling

De rol van de context waarbinnen het opvoedkundig handelen gestalte krijgt, lijkt in het huidige tijdsgewricht wat naar de achtergrond te zijn gedrongen. Zo'n dertig jaar geleden stond het wat prominenter in de belangstelling. Goffman introduceerde toen het begrip 'totale instelling', dat al snel doordrong tot het publieke domein. Het werd vooral bekend door de film 'One flew over the cuckoo's nest' (1975) van Milos Forman. De film laat zien hoe de bewoners op de afdeling van een psychiatrisch ziekenhuis zich in hun gedrag aangepast hebben aan de regels en de structuur van het instituut. Hun vermogen om zich hieraan aan te passen wordt duidelijk als een nieuwe patient, McMurphy, opgenomen wordt. McMurphy is een crimineel, recidivist, die vanuit detentie overgeplaatst is naar deze afdeling vanwege zijn deviante gedrag. Hij heeft, naar huidige maatstaven, een autoriteitsprobleem en wil zich niet neerleggen bij de 'rust en regelmaat' die de dagelijkse omgang op de afdeling bepalen. Het verbaast hem dat de andere bewoners van de afdeling zich zo aangepast hebben aan het leven op de afdeling. Een enkeling wordt zelfs bang bij de gedachte aan een leven buiten dit beschermde leefmilieu. De film is anekdotisch maar de mechanismen die dit systeem organiseren niet.

In zijn bundel *Asylums* analyseert Goffman deze mechanismen.⁶ Als socioloog constateert hij dat mensen plaatsen van samenkomst hebben, maar dat er enkele categorieën zijn waarin die samenkomst niet vrijblijvend is. Een van die categorieën is het psychiatrisch ziekenhuis, maar een andere is een detentiecentrum zoals een gesloten jeugdinstelling. Een detentiecentrum vormt het ultieme machtsmiddel omdat het de vrijheid ontnemt aan een individu om zelf te bepalen wat hij wil doen. Juist daarom is een detentiecentrum binnen een democratische rechtstaat voorbehouden aan de staat. Vrijheid is een grondrecht en inperking daarvan moet een uitzondering zijn. De inperking van dit grondrecht, zo laat Goffman zien, heeft verregaande consequenties voor dit individu. Hij noemt dit het mortificatieproces. 'On admission to a total institution, however, the individual is likely to be stripped of his usual appearance and of the equipment and services by which he maintains it, thus suffering a personal defacement.'⁷ Hij refereert daarbij niet alleen aan excessieve vernederingen zoals die uit de kampliteratuur bekend zijn.

Wat Goffman betreft, komt het ook tot uiting in de beperkingen die in de alledaagse routine besloten liggen. Iedere dag op hetzelfde moment ontstaan, de standaardmaaltijden, de vaste douchemomenten, de hele dag met anderen door moeten bren-

6 E. Goffman, *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates*, Baltimore: Penguin Books 1961.

7 Goffman, *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates*, p. 29.

gen en alleen op vaste tijden je op je kamer te mogen terugtrekken.⁸ Het moeten voldoen aan bepaalde gedragingen, de houding die van je verwacht wordt ten opzichte van het personeel, de cel waar de sporen van de vorige bewoner nog zichtbaar zijn, waar je gang naar het toilet de geur van je kamer bepaalt, waar het meubilair gemaakt is om woedeaanvallen te doorstaan en waar de deur op slot, maar even zo plotseling weer open kan gaan.

Deze verandering ten opzichte van het leven buiten een gesloten inrichting vraagt om een aanpassing van het individu. Het is een proces dat zich geleidelijk voltrekt. Dit proces ondergaan de jongeren die in een justitiële jeugdinrichting opgenomen worden ook. Eenmaal binnen een jeugdinrichting kunnen zij niet zeggen: 'Nou bedankt, leuk kennisgemaakt te hebben en ik stap maar weer eens op.' Zij hebben geen andere keus dan zich aan te passen.

Privileges en sancties

Een belangrijk instrument in het proces van aanpassing aan het regime van een 'totale institutie' vormt het systeem van privileges.⁹ De eerste stap is de kennismaking met de huisregels. Deze regels geven gewenst gedrag aan dat bekrachtigd kan worden met beloningen. Tegelijkertijd zijn aan deze regels ook sancties verbonden in geval van overtreding van de huisregels. Een zware sanctie binnen een jeugdinrichting betreft bijvoorbeeld de afzondering: plaatsing in een kale cel, eventueel in instellingskleding. Deze sanctie is met rechtsregels omkleed om misbruik te voorkomen. Maar er zijn ook kleine regels zoals met mes en vork eten, je boterham in acht stukjes snijden, je kamer opruimen, afwassen, niet schreeuwen, geen (grove) straattaal gebruiken enzovoort. Voor het naleven van deze regels zijn er privileges te verdienen, soms in de vorm van punten. Na een bepaald aantal punten kun je een fase verder komen waarmee je bijvoorbeeld een extra telefoonbeurt, extra budget voor snoep, sigaretten of andere kleine levensbehoeften verdient. De toekenning van deze punten gebeurt naar eigen inzicht van de groepsleiding. Met deze privileges sturen zij de gedetineerde jongere naar het gewenste gedrag.

Aanpassingsstrategieën

De gedetineerde jongere moet zich op de een of andere manier verhouden tot het gesloten systeem waar hij onderdeel van is geworden. Hij ervaart de macht en kan zich er niet aan onttrekken, zoals hij dat buiten de muren van de inrichting wel zou kunnen. Goffman onderscheidt verschillende reacties in de wijze waarop bewoners zich proberen aan te passen.¹⁰ Allereerst het terugtreden uit de situatie, ogen-

8 In april 2007 klonk in de Tweede Kamer het pleidooi om weer uniforme kleding (boevenpakje) in jeugdinrichtingen te introduceren (Boevenpak maakt cel Blingbling-vrij, AD 19 april 2007). Daarmee zou een nieuw element toegevoegd worden aan dit mortificatieproces.

9 Goffman, *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates*, p. 51.

10 Goffman, *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates*.

schijnlijk als bewoner geen aandacht besteden aan de processen om je heen, 'een schaduw' worden.

Als tweede onderscheidt hij de tegenovergestelde reactie, namelijk door de inrichting uit te dagen en iedere medewerking te weigeren. Bijvoorbeeld voortdurend je rechten claimen, je niet willen douchen, eten of verkleden. Juist binnen een justitiële jeugdinrichting is dit een gevoelig punt, omdat de inrichting qualitate qua een morele standaard hoog te houden heeft. Immers de macht om iemands vrijheid te beperken kan leiden tot machtsmisbruik. Om machtsmisbruik te beperken heeft de gedetineerde een rechtspositie waarmee geprobeerd wordt om binnen de restricties van de gevangenis zijn persoonlijke integriteit te beschermen. Zo heeft een jongere recht om ongestoord te bellen, maar mag hij noch de frequentie noch de duur zelf bepalen. Hij mag brieven ontvangen, die niet worden gelezen, maar waarbij wel aangetoond moet worden dat er uitsluitend beschreven velletjes papier in de enveloppe zitten.

Als derde aanpassingsstrategie noemt Goffman de 'kolonisatie'. De inrichting verschaft een keuze uit de elementen van de buitenwereld voor een 'gewoon' leven zoals tv-kijken, sporten, school. De gedetineerde probeert op basis daarvan een stabiel en betrekkelijk tevreden bestaan op te bouwen. Hij zit zijn tijd uit. Hij is realist, waarbij hij 'het beste ervan maakt' zonder dat hij de legitimiteit van zijn detentie erkent.

Dat laatste kan echter ook het geval zijn en dan is sprake van bekering (*conversion*). Bij deze vierde vorm van aanpassing neemt de gedetineerde de opvattingen en gezichtspunten van de instelling over. Hij volgt de staf in wie hij is, wat hij doet en hoe hij denkt. Dit fenomeen wordt ook wel aangeduid met de term hospitalisatie. Het zijn die gedetineerden of patiënten die, soms nog beter dan de professional, kunnen verwoorden wat er aan hen mankeert en waar ze aan moeten werken.

Wat Goffman op overtuigende wijze duidelijk maakt, is dat een gesloten setting een grote invloed heeft op de ontwikkeling van het gedrag van patiënten en gedetineerden. Hoewel een jeugdinrichting niet het predicaat gevangenis draagt, onderscheidt zij zich verder niet van de plekken van samenkomst met een gesloten karakter zoals Goffman die beschreven heeft. In die zin is het dus onvermijdelijk dat dezelfde mechanismen ook daar een rol van betekenis spelen.

Helpt het dan om hen op te sluiten?

Helpt het dan om hen op te sluiten? Lukt het dan om binnen een gesloten inrichting het gedrag zodanig te beïnvloeden, dat ze er bij vertrek beter uitgaan dan ze erin gingen? In haar proefschrift concludeert Boendermaker dat er methodologisch nogal wat haken en ogen zitten aan een effectmeting en dat de diversiteit van werkzame onderdelen de meting extra ingewikkeld maakt.¹¹ Boendermaker is echter, mede op basis van de eerdere studie *Eind goed al goed?*, gematigd optimistisch en haar aanbevelingen gaan in de richting van verfijning en verbetering van diagnostiek

11 L. Boendermaker, *Justitiële behandelinrichtingen voor jongeren; populatie en werkwijze*, Leuven/Apeldoorn: Garant 1999.

en behandeling waarbij de cognitief-gedragstheoretische invalshoek leidend is.¹² Boendermaker problematiseert de context waarbinnen de interventies worden uitgevoerd niet expliciet. Toch is hier wel aanleiding voor, omdat het bekrachtigen van gewenst gedrag een opvallende parallel is tussen het socialecompetentiemodel dat binnen de jeugdinstichting nagestreefd wordt en het systeem van privileges dat Goffman beschrijft.

In een meta-analyse van studies naar morele oordeelsvorming bij criminele jongeren noemen Stams e.a. de context wel als een verklaring voor afwijkende scores: 'Apart from such person variables, an institutionalization effect is also possible'.¹³ Het begrip institutionalisering wordt in deze studie niet verder uitgewerkt, maar verwijst naar de dilemma's die Goffman verwoordt heeft. De mogelijke invloed van de institutionalisering op de morele oordeelsvorming van de jongere is ook niet specifiek onderzocht. Kwalitatieve studies waarin jongeren zelf vertellen over hun verblijf in een detentiecentrum, maken duidelijk dat het verblijf daar niet betekent dat zij zich beter toegerust voelen om zich daarna buiten te kunnen handhaven.¹⁴ Wat de jongeren leren, de aanpassing van het gedrag binnen de jeugdinstichting, zou wel eens vooral kunnen verwijzen naar het mortificatieproces, de aanpassing aan het systeem en niet naar het aanleren van gedrag dat leidt tot een leven zonder criminaliteit.

Milieutherapie

In reactie op het dilemma dat het mortificatieproces met zich meebrengt, namelijk aanpassing aan het systeem, is er, met name in de psychiatrie, gezocht naar manieren om de disciplinerende werking van een 'totale institutie' van z'n scherpe kantjes te ontdoen. Het doel van deze initiatieven was om binnen de vier muren een leefsituatie te creëren die vergelijkbaar is met de normale wereld buiten de muren van de instelling. Deze benadering wordt wel omschreven als milieutherapie en binnen het domein van justitie voert de Van der Hoeven Kliniek dit nog steeds als een kenmerkend onderdeel van haar beleid.

Een van de eerste studies naar milieutherapie was die van Rapoport, die in 1960 verslag deed van vier jaar 'veldonderzoek' op een socialerehabilitatieafdeling van een psychiatrisch ziekenhuis.¹⁵ In dit ziekenhuis werd getracht om een sociale organisatie te creëren waarin de patiënt medezeggenschap heeft in de dagelijkse gang van zaken, als ware het zijn normale leefomgeving. Niet langer lag de macht per definitie bij de staf. Het vanzelfsprekende onderscheid in rol en positie van staf, als

12 L. Boendermaker, *Eind goed, al goed? De leefsituatie van jongeren een jaar na vertrek uit een justitiële behandelinstichting*, Den Haag: WODC 1998.

13 G.J. Stams e.a., The moral judgment of juvenile delinquents; a meta-analysis, *Journal of abnormal child psychology* 2006, 34 (4), p. 692-708.

14 P.J. Ashkar & D.T. Kenny, Views from the inside: Young offenders' subjective experiences of incarceration, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 2008, 52, p. 584-597; L.S. Abrams, Listening to juvenile offenders: can residential treatment prevent recidivism?, *Child and Adolescent Social Work Journal* 2006, 23(1), p. 61-85.

15 R.N. Rapoport, *Community as doctor. New perspectives on a therapeutic community*, London: Tavistock Publications 1960.

deskundige professionals versus de van hen afhankelijke patiënt, moest verdwijnen. Al het onderlinge contact tussen de patiënten en staf werd gezien als een bijdrage aan een wederzijdse, persoonlijke ontwikkeling, die patiënten uiteindelijk minder afhankelijk zou moeten maken van de staf. Actieve deelname aan besluitvorming door alle betrokkenen was erop gericht om de macht, die de staf op basis van haar positie heeft, te verminderen ten gunste van de bewoners. De nadruk lag op het samenleven, elkaar aanspreken op het gedrag, accepteren dat niet iedereen hetzelfde is, lief en leed met elkaar delen in een informele sfeer om zo aanpassing van gedrag als gevolg van het verblijf in een gesloten setting te ontlopen.

Maar Rapaport signaleert in zijn studie al enkele problemen die vervolgens de kop opsteken. Wellicht zijn die problemen er mede de oorzaak van dat dit concept binnen de justitiële jeugdinstellingen geen dominante positie heeft verworven. Allereerst blijkt de poging om de verschillen in sociale positie te minimaliseren ingewikkeld te zijn. Het streven naar gelijkwaardigheid brengt rolverwarring met zich mee voor de professionals en patiënten. Gelijkwaardigheid als ware iedereen vrienden of kennissen van elkaar blijft kunstmatig en dat betekent dus dat het machtsverschil wel beperkt, maar niet opgeheven kan worden.

Een tweede probleem is de persoonsgerichtheid. De constante aandacht voor iemands functioneren, zijn interactie met andere groepsleden, krijgt eveneens een kunstmatig karakter met als risico dat zijn gedrag nog het enige onderwerp van gesprek is. De voortdurende aandacht voor de wijze waarop hij zich gedraagt binnen de groep kan dan een zichzelf versterkende reden zijn om te blijven waar hij zit. Er is immers altijd wel iets wat verbeterd kan worden.

Aanpak

De centrale stelling van Goffman is dat het mortificatieproces inherent is aan het systeem en hoewel milieutherapie elementen in zich heeft om tegenwicht te bieden aan dit proces, is er niet veel evidentie dat het de oplossing is voor de dilemma's die hij schetst.¹⁶ Binnen de justitiële jeugdinstelling lijkt men ook te worstelen met het probleem van de mortificatie. In gesprekken valt al snel de term beheersing: 'sommige mensen zijn alleen beheersmatig bezig' of 'we willen af van de cultuur van beheersing en controle'. De opmerkingen geven aan dat het probleem van mortificatie en de reactie daarop van de jongeren onderkend wordt.

De oplossingsrichting die vooralsnog lijkt te domineren, is die van interventies gebaseerd op het *what works*-paradigma. De aanpak is persoonsgericht maatwerk waarbij een analyse wordt gemaakt van de jongere, zijn vaardigheden, zijn ontwikkelingspotentieel, eventuele gedragsstoornissen en daarop aansluitende weten-

16 In Nederland heeft de milieutherapie een pleitbezorger gevonden in Clemens Janzing, die vanuit zijn ervaring in de psychiatrie verschillende werken over dit onderwerp op zijn naam heeft staan. In 'Milieutherapie, het arrangement van de klinisch-therapeutische zetting' schrijft hij dat er vooral vanuit ethnografisch-sociologische invalshoek gekeken is naar milieutherapie en dat onderzoek naar het effect nog beperkt is (C. Janzing & J. Lansens, *Milieutherapie, het arrangement van de klinisch-therapeutische zetting*, Assen: Van Gorcum 1996).

schappelijk erkende interventies om hem beter toe te rusten voor zijn functioneren in de maatschappij.

In het boek *Opvoeding en bescherming achter tralies* beschrijft Boendermaker dat deze categorie jongeren een specifieke vorm van opvoeding vraagt, waarvoor een specifieke pedagogische aanpak gewenst is.¹⁷ De meest voorkomende pedagogische aanpak is die van het socialecompetentiemodel, dat ook terugkeert in de basismethodiek die nu landelijk ingevoerd wordt binnen alle jeugdinstellingen. In de basismethodiek staan de ontwikkelingstaken voor de jongere centraal. Deze taken worden als kenmerkend voor de leeftijdsfase van 12 tot 21 jaar gezien en hebben betrekking op de positie ten opzichte van de ouders, het volgen van onderwijs of verwerven van beroepskwalificaties, het zinvol doorbrengen van vrije tijd, het creëren van de eigen woonsituatie, het accepteren van autoriteit en instanties, een goede lichamelijke verzorging, het aangaan en onderhouden van sociale contacten en het omgaan met intimiteit en seksualiteit. Als een jongere deze taken beheerst, kan hij zich staande houden in de samenleving.

Het betekent dat de groepsleider op deze thema's met de jongeren aan de slag gaat vanuit de principes van de operante en sociale leertheorie. Positief bekrachtigen wat goed gaat en ervan uitgaan dat goed voorbeeld goed doet volgen. De groepsleider is een voorbeeld en geeft waar nodig tips of suggesties voor gewenst gedrag. De keuze voor de leertheoretische invalshoek wordt gelegitimeerd door de wetenschappelijk erkende werking van deze interventies.

Het is echter de vraag of de toepassing van dit principe binnen een gesloten setting niet juist grote risico's met zich meebrengt. Immers het systeem van privileges dat Goffman beschrijft in zijn analyse van een gesloten setting, leidt ertoe dat een gevangene zich aanpast aan zijn omstandigheden. De wijze waarop varieert, maar dat hij zich tot de gesloten setting moet verhouden is een constante. Het aanleren van nieuwe vaardigheden kan al snel een instrumenteel karakter krijgen, waarbij de jongeren calculeert hoe hij zijn punten kan vergaren onder het motto; *work by the system; make the system work*: de derde variant van Goffman's aanpassingsstrategie.

Tot slot

Is opvoeden binnen een gesloten setting dan wel mogelijk? Of is de invloed van het systeem zo dominant, dat dit het beoogde effect van de gedragsinterventies overvleugelt? Een sluitend antwoord is hierop niet te geven, omdat er te weinig onderzoeksmateriaal voorhanden is om de invloed van het verblijf in een gesloten inrichting op een gewenste en geïnternaliseerde gedragverandering te bevestigen of te ontkrachten. Vooralsnog lijkt er weinig aandacht te zijn voor de invloed die de gesloten setting heeft op het aanleren van nieuw gedrag, zoals dat in het socialecompetentiemodel beoogd wordt. De ontwikkelingstaken uit het socialecompetentiemodel richten zich op een goede aansluiting bij de dagelijkse maatschappelijke omgangsvormen buiten de inrichting. Als dat bereikt wordt, dan komt de jongere

17 L. Boendermaker & J. uit Beijerse, *Opvoeding en bescherming achter 'tralies'. Jeugdinstellingen tussen juridische beginselen en pedagogische praktijk*, Amsterdam: SWP 2008.

de inrichting beter uit, dan hij erin is gegaan. Maar er lijkt weinig aandacht te zijn voor het risico dat dit leerproces van de jongere voornamelijk instrumenteel van aard is en dat hij zijn gedrag afstemt op de wensen van de inrichting om de tijd daar maar zo goed mogelijk door te komen.

De ambitie om de jongere beter uit de inrichting te laten vertrekken blijft onverkort hoog. De verwachting dat dit te bereiken is met erkende gedragsinterventies eveneens. Voor de groepsleiders en pedagogisch medewerkers die daar in de dagelijkse praktijk gestalte aan moeten geven, is dat een kluif van formaat.